

TÜRKÇENİN İZİNDE

Cemal Kurnaz

- İnsanımızın Türkçe hakkında yeterli bilgisi yok maalesef. Onun geçmişine, yayılma alanlarına dair ilgisi yok. Müfredat, içine indirildiğimiz bu dilin önemini insanlarımıza öğretmiyor. Türkoloji okumasaydım ben de onlar gibi olacaktım. Gürültü yapan çocuklarını, “Şamanlar gibi bağrışmayın!” diye uyarın ümmi ananın, Toros sözlü kültürünün yaşayan bir hazinesi olduğunu belki de hiç fark etmeyecektim. O gün hemen bir defter aldım, kırk yıl boyunca söylediklerine dikkat kesildim. *Toroslarda Bir Köy: Taşlıca* kitabı bu şekilde yazıldı.¹

Türkçenin Kökleri

1889'da Moğolistan'daki Orhun Vadisi'nde bazı yazılı taşlar bulundu. Danimarkalı bilim adamı Vilhelm Thomsen, sonradan *Köktürk Yazıtları* diye anılacak olan bu taşlardaki dilin Türkçe olduğunu duyurdu. Bu keşif sayesinde, içine doğduğumuz ve yüzyıllardır konuşageldiğimiz dilin, daha Avrupa'daki yazı dillerinin henüz oluşmadığı 8. yüzyılda, gelişmiş bir edebî dil olduğu anlaşıldı. Türk devleti bu gelişmeye ilgisiz kalmadı. Thomsen'i, “Türk kavminin kökenini aydınlatmadaki hizmeti”nden dolayı 1915 yılında “Mecidî Nişanı” ile ödüllendirdi.²

“Ey Türk-Oğuz Beyleri, milleti, işitin!” hitabı, asırlarca derin bir sessizliğe bürünen Orhun Vadisi'nde muhatabından mahrum kalsa da, yüzyıllar sonra Anadolu'da “Büyük Türk milleti!” diye haykıran bir liderin sesinde yeniden yankılanacaktı.

Avrupa'da başlayan Türkoloji çalışmaları, Türk aydınları arasında da ilgi ile takip edildi. Balkan Savaşı sonrası gelişen Türkçülük düşüncesi, Türk dili, kültürü, edebiyatı, sanatı ve tarihi üzerinde yapılan

1 Cemal Kurnaz, *Toroslarda Bir Köy: Taşlıca*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

2 Cemal Kurnaz, “Vilhelm Thomsen'e Mecidî Nişanı Verilmesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1993.

çalışmaların artmasına yol açtı. Dikkatleri, milletimizin köklerinin bulunduğu Türkistan'a çevirdi.

Yahya Kemal bir gün Fuat Köprülü'ye şu tavsiyede bulunmuştu:

Şu Ahmed Yesevî nedir, kimdir? Bir araştırınız. Bakınız bizim milliyetimizi asıl orada bulacaksınız.

Ahmed Yesevî de Yunus Emre gibi eski, uzak menkıbelerde unutulmuş bir isimdi. Onun Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'yi anlattığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli anıt eserinin yazılışında bu sözün etkili olduğu söylenir. Bu sayede her iki isim de Cumhuriyet Dönemi'nde hiçbir devirde olmadığı kadar tanındı, bilindi ve altın çağını yaşadı.

Türkistan'da "Minge sin ok kireksin" diyerek Türkçeye yeni bir ruh üfleyen Ahmed Yesevî, bir yer altı suyu gibi derinden akarak Anadolu'da "Bana seni gerek seni" diyen Yunus Emre'ye dönüştü.³

Seydi Ali Reis, Hindistan'dan İstanbul'a uzanan üç buçuk yıllık yolculuğunda Türkistan'da Yesevî soylu kişilerle karşılaşmıştı. Evliya Çelebi de soyunu Yesevî'ye dayandırır ve gezdiği yerlerdeki Yesevî soylu kişilerden söz eder. Yesevî soyundan geldiğini söyleyen Üsküplü Atâ, onun Türkistan'dan Balkanlara uzanan etkisinin somut örneklerinden biridir.

Türkçenin Sınırları

Türkçe, Altaylardan Tuna'ya, Bağdat'tan Cezayir'e kadar geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Arif Nihat Asya'nın, "*Ben ki ateşle konuşurdum, selle konuşurdum/İdil'le Tuna'yla Nil'le konuşurdum*" mısraları Türkçenin büyük coğrafyasını anlatır.

*

Tanınmış Uygur dutar sanatçısı Abdürehim Heyt 1992 Mayıs'ında sabaha karşı İstanbul Otogarına iner. Ürkek, çekingen. Merakla çevresini izlemektedir. O sırada telaşla işine gitmekte olan bir kişiyle aralarında şöyle bir konuşma geçer:

- *Selamün aleyküm.*

- *Aleyküm selam.*

- *Ağabey saat kaç?*

- *Altı.*

- *Teşekkür ederim.*

Bu ilk karşılaşma onu çok mutlu eder. Dünyalar onun olur. Duygularını şöyle anlatır:

Beni yabancı bilmedi. Selam verdi. Saati sordu. Anladım. Cevap verdim. Anladı.

3 Cemal Kurnaz, "Hazret-i Türkistan", *Karabatak*, S 66, Ocak-Şubat 2023, s. 116-118.

Beş bin kilometre öteden, Urumçi'den gelmiş. İnternetin olmadığı çağda, daha önce hiçbir temas yok. İlk karşılaşmada konuşup anlaşıyorlar.

Sonra Gazi Eğitim Fakültesinde bir konser verir. Öğrencilere sorar:

Siz Kâşgarlı Mahmud'u bilir misiniz?

Salondakiler hep bir ağızdan, "Biliriz!" derler.

Çok şaşırır. Çok sevinir:

O bizim ulu ata babamızdır. Ben onun kabrini ziyaret ettim. Bir şiir yazdım, besteledim. Okuyayım mı?⁴

*

Kâşgarlı Mahmud bir Karahanlı şehzadesidir. On yıl dere tepe, Türk yurtlarını gezerek topladığı söz malzemesini *Dîvânu Lugâti't-Türk* adıyla ansiklopedik bir sözlüğe dönüştürür. Araçlar Türkçeyi öğrensinler diye eserini Arapça yazar. Eserin ön sözünde belirttiğine göre iki din âliminden, "Türklerin ahir zamanda çok uzun sürecek hâkimiyetleri olacaktır, onların dilini öğreniniz." şeklinde bir hadis işitmiştir. Ona göre, bu söz hadis ise, Türk dilini öğrenmek gerekli bir iştir. Yok, bu söz hadis değilse, akıl da bunu emreder.

Mahmud'un kehanete benzeyen öngörüsü gerçek olur.

*

Dönemin Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Reşat Genç'i, bir ziyaret için bulunduğu Yakutistan'da bir müzeye götürürler. Bir odada taş oyunları sergilenmektedir. Yere oturup beş taş oynamaya başlar:

Birdirbir!

İkidiriki...

Şaşırırlar. Sayılar aynıdır. Oyun aynıdır. "Siz bunu nereden biliyorsunuz?" diye sorarlar.

Beş taş oyunu Anadolu'dan Balkanlara kadar Türkçenin konuşulduğu her yerde aynı şekilde oynanmaktadır.

*

Amerika'da yaşayan ve atalarının İnebahtı Savaşı'nda (1571) İspanyol ve Portekizlilere esir düşen Osmanlı askerleri olduğu sanılan Meluncanların etnik kökenleriyle ilgili en ilginç kanıtlardan biri, bir beden dili özelliğidir. Dillerini, dinlerini, kültürlerini büyük ölçüde unutmuş olan bu insanlar, "no!" derken başlarını yukarıya kaldırarak "cık" diye ses çıkarırlar. Bizim "Hayır!" derken, Amerikan filmlerinin etkisiyle artık başımızı sağa sola salladığımız düşünülecek olursa, "cık"ın Amerika'da yüzyıllardır süren direnişi daha bir anlam kazanır.⁵

*

4 Cemal Kurnaz, *Türk Olmak*, Post Yayınevi, İstanbul 2020, s. 135-142.

5 Cemal Kurnaz, *Divan Dünyası*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 144.

Refik Halid Karay, Türkçe sevdalısı yazarlarımızdandır. Onun “Eskici” hikâyesini okurken boğazı düğümlenmeyen kimse yoktur. Hikâyede, anne babası öldüğü için Filistin’deki halasının yanına gönderilen beş yaşındaki Hasan’ın Türkçe özlemi insanın içini yakar.⁶

Yahya Kemal’in dediği gibi, “Gurbet nedir bilir mi o menfaya gitmeyen?”. Asıl gurbet, dilinden ayrı düşmektir. Refik Halid, sürgün yıllarında bunu derinden hissetmiştir.

Refik Halid’in Hatay sırtlarındaki bir gezintisini anlattığı “Ayşegül” başlıklı yazısı da onun Türkçe sevgisini yansıtır. Bir pınar başında, “Başı yemenili, saçları iki örgülü, ayağı takunyalı, sarışın bir köylü kızı” ile aralarında şöyle bir konuşma geçer:

- *Yavrım, şu görünen köyün adı nedir?*
- *Müftüler...*
- *Daha ötede neresi vardır?*
- *Nergislik...*
- *Ya bu suya ne derler?*
- *Zerdalioluk...*
- *Şu yukarıdaki dağ?*
- *Kınalıtepe.*
- *Şu yol nereye gider?*
- *Derebahçe’ye.*
- (...)
- *Kızım, o başına taktığın çiçeğin adını bilir misin?*
- *Bilirim: Kadife.*
- *Bu su kenarında açan beyaz çiçekler?*
- *İnci çiçeği.*
- *Ya senin adın nedir?*
- Utandı, kısaca, usulca:*
- *Ayşegül, dedi.*

Yazar, bu konuşmaların ardından duygularını şöyle dile getirir:

Burada meyveler, çiçekler, ağaçlar, isimler, hepsi, her şey tertemiz ve güzel. Millet sevgisini insan, böyle mini mini bir isimde ve bir köylü kızının yüzünde okuduğu zamandır ki duygusunun derinliğini görüyor ve yüreğinin sızısını duyuyor.⁷

6 Refik Halid Karay, *Gurbet Hikâyeleri*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009, s. 14-19.

7 Refik Halid Karay, *Bir İçim Su*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2009, s. 10-11.

2009'da Issık Göl'den Bişkek'e giderken yol üstünde gördüğüm yer adları bana Refik Halid'in bu yazısını hatırlatmıştı: Karakol, Çolpon Ata, Balıkçı, Küngöy, Aksu, Yedi Öküz, İnilçek, Almalı Yurt, Koçkor, Son Göl.⁸ Haritaya yakından bakacak olursak Türkçenin bütün yurtlarında benzer adların bulunduğunu görürüz.

Türk Yüzyılı

16. yüzyıl, bir Türk ve Türkçe yüzyılıdır. Bu, önceki yüzyılların hazırladığı bir sonuçtur. Türkistan'dan Balkanlara kadar her yerde Türk devletleri vardır. Bir kişi Altaylardan Tuna'ya kadar Türkçe konuşarak seyahat edebilir. Türk dünyasında bu yüzyılın sonuna kadar yoğun şekilde süren bir kültür ilişkisi yaşanır.

Türklerde şiir yazmak aydın olmanın şartı gibidir. Türk hanedanı mensuplarından çoğu şairdir, en azından güzel sanatlardan biriyle ilgilidir.

Fatih Sultan Mehmed ve oğlu 2. Bayezid dönemlerinde, Herat, Akkoyunlu ve hatta Hint saraylarıyla Osmanlı sarayı arasında fikrî ve edebî ilişkiler bulunmaktadır. Bu iki padişah, başka ülkelerdeki tanınmış bilgin ve şairleri ülkelere davet ederler, gelmeyenlere hediyeler, caizeler ve mektuplar yollayarak, Türk-İslam dünyasındaki manevi etkilerini artırmaya çalışırlar. Fatih Sultan Mehmed ve sadrazamı "Adnî" mahlaslı Mahmut Paşa, çağının tanınmış mutasavvıfları Hâce Cihan, Molla Câmî ve Celâl Devvânî ile mektuplaşırlar. 2. Bayezid de babası gibi Molla Câmî ile mektuplaşır, yılda bin altın gönderir. Hüseyin Baykara ile de mektuplaştığı söylenir. Akşemseddin'in oğlu Hamdullah Hamdi'nin de Câmî ile mektuplaştığı bilinir.

Osmanlılar ile Safevîler, Şeybanlılar, hatta Hindistan'daki Babürlüler sarayları arasında kültür ilişkileri eksik değildir. Bir coğrafyadaki edebî etkinlikler diğer coğrafyalarda da yakından izlenir. Söz gelimi, Osmanlı şairi Nihâlî, Ekber Şah'a kasideler gönderir; İran şahı Tahmasb, Osmanlı şairlerinden Hayâlî ve Rahmî şerefine kadeh kaldırır; Safevî tezkirecisi Sâdıkî, 1554-1560 yıllarında Halep'te bulunan şair Bâkî ile tanışıp dost olur. Kanunî Sultan Süleyman ile Şah Tahmasb birbirlerine nazireler söylerler.

Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, İstanbul'a dönmek üzere Hindistan'dan yola çıkar, kara yoluyla üç yıl yedi ay süren bir yolculuktan sonra İstanbul'a döner. Bu dönüş yolculuğunda, Orta Asya güzergâhında bulunan birçok devlet adamıyla görüşür, onlardan Osmanlı Devleti'nin bir amirali olarak itibar görür, sıkıştığı zamanlarda da şair kimliğini konuşturur, yazdığı Çağatayca şiirlerle sempati toplamasını bilir.⁹

8 Cemal Kurnaz, *Yurttan ve Dünyadan Haberler: Gezi Yazıları*, Post Yayınları, İstanbul 2022, s. 296.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cemal Kurnaz, *Avrasya'da Şair Göçü*, Ankara 2012.

Afganistan Neyimiz Olur?

Hafızamız eksik. Çok eksik. Türkçenin yurtlarını bilmiyoruz. Afganistan neyimiz olur, İran, Suriye, Mısır neyimiz olur bilmiyoruz. Gençlik yıllarımda *Bâkî Divanı*'nın Hint saraylarında okunduğunu duyduğumda bunun bir mübalağa olduğunu düşünmüştüm. Çünkü kastedilenin Babürlüler olduğunu bilmiyordum.

Merv, Herat gibi şehirler ABD uçakları tarafından bombalanırken Türk halkı bunları televizyonun karşısında çekirdek çitleyerek izlemişti. Çünkü buraların Türk yurdu olduğunu bilmiyordu. Tarihimizi yapan kültür şehirlerini bilmiyordu.¹⁰ Günümüz Afganistan'ında Özbek, Türkmen, Halaç, Tatar, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Avşarlar gibi Türk halklarının yaşadığı öğretilmemişti.

Timurlular, Sultan Hüseyin Baykara zamanında Herat'ta, bilim, kültür ve sanatın altın çağını yaşamıştı. Güzel sanatların her alanında bir Herat üslubu doğmuştu. Şair Bâkî'nin *Divan*'ının, Mekke'ye kadı olarak tayin edilmezden bir yıl önce Heratlı bir hattat tarafından istinsah edilmiş olması tesadüf değildi.

İstanbul'u fetheden Sultan Mehmed'in amacı, Herat'ın şöhretini unutturacak şekilde İstanbul'u bir bilim, kültür ve sanat merkezi yapmaktı. Bu amaçla tanınmış bilim adamı ve sanatçıları İstanbul'a davet etmişti. Meşhur bilim adamı Ali Kuşçu bu davete uyanlardandı. Orta Asya kültür çevrelerinden çok sayıda şair Anadolu'ya gelmişti, bazı Osmanlı şairlerinin de Orta Asya kültür çevreleri ile ilişkileri olmuştu. Anadolu'lu birçok şair Herat'a giderek Nevâî ve Câmî'nin sohbetlerinde bulunmuştu.¹¹

Osmanlı sahasında bilim, kültür ve musiki meclisleri övülmek istendiğinde "Baykara Meclisi" diye anılmaktaydı.

İranlı meşhur mutasavvıf şair Molla Câmî, Sultan Hüseyin Baykara'nın saltanatı döneminde (1469-1506) Herat'ta onun ve veziri Ali Şir Nevâî'nin (ö. 1501) yakın desteğini görmüştü.

Tezkire yazarı Riyâzî şöyle bir olay anlatır: Osmanlı diyarından gelen birine, Câmî ve Nevâî'nin de bulunduğu bir mecliste "Yeni şiirler var mı?" diye sorarlar. O da Ahmet Paşa'nın şu beytini okur:

*Çîn-i zülfün müşke benzettim hatâsın bilmedim
Key perişan söyledim bu yüz karasın bilmedim*

¹⁰ Radyo repertuarında "Nasıl methedeyim sevdiğim seni" diye başlayan ve Karacaoğlan, Ruhsatî, Aşık Sait gibi isimlere izafe edilen türkü çeşitlemeleri Erzurum, Erzincan, Sivas Osmaniye ve Kırşehir yörelerinde söylenmektedir. Türküde belirtilen ülkeler ve şehirler (Gürcistan, Mısır, Arabistan, Yemen, Hindistan, Rumeli, Bosna, Bağdat, Basra, Cezayir, Tunus, Şiraz, Belh, Buhara, Türkistan...) eski zamanlardaki Türk insanının coğrafyasının ne kadar geniş olduğunu gösterir. Hüsrev Hatemi'nin dikkat çektiği Âşık Garip coğrafyası da, Tebriz'den Tiflis, Halep ve Şam'a kadar uzanan komşu illeri kapsamaktadır.

¹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cemal Kurnaz, *Avrasya'da Şair Göçü*, Kurgan Edebiyat, Ankara 2012.

Câmî, beytin ahenginden öylesine etkilenir ki coşkuyla sema etmeye başlar. Bu olaydan, Câmî'nin Türkçeyi bildiği anlaşılmaktadır.

Yazdığı eserlerle Çağatay Türkçesini “İsan-ı Nevâî” diye anılan bir edebî dil hâline getiren Nevâî'nin, Farsçanın altın çağını yaşadığı bir zamanda, Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu anlattığı eseri *Muhâkemetü'l-Lûgateyn*'i yazmış olması anlamlıdır.

*

UNESCO 1967 yılında, Afganistan'da bir “Yazma Eserler Semineri” düzenler. Dünyanın birçok ülkesinden gelen uzmanlar, başkent Kabil'de toplanırlar. On gün süren seminere Türkiye adına Müjgân Cunbur katılır. Toplantının yapıldığı binanın önünde, katılan delegelerin mensup oldukları milletlerin bayrakları dalgalanmaktadır.

Afganistan'daki Özbekler gruplar hâlinde gelip saatlerce Türk bayrağını seyrederekler.

Müjgân Hanım'ı, Emanullah Han'ın Kabil'in 10 km. kadar dışındaki yazlık köşküne yerleştirmişlerdir. Bir sabah çok erken saatlerde bir kaval sesiyle uyanır. Dışarıda yanık bir kaval sesi vardır. Heyecanla pencereye koşar. Karşıda bir kerpiç duvarın dibinde 70-75 yaşlarında bir dedenin, pencereye bakarak kaval çaldığını görür. Yanına gidince yaşlı Özbek kavalını duvara dayar, onu derin bir saygı ve sevgiyle selamladıktan sonra, “*Bizim bayrağımızı Kabil'de dalgalandıran o Kadın Efendi sen misin?*” diye sorar ve sözlerine devam eder: *O bayrak Türkiye'de dalgalandıkça, biz burada yitip bitmeyeceğiz! Gördüğün gibi ben bir çobanım ve Türk'üm! Sordum soruşturdum; burada kaldığını öğrendim. Geldim ki seni kaval sesiyle uyandırayım ve sana süt ikram edeyim.*

Müjgân Hanım orada bulunduğu günlerde, o yetmiş beşlik dede her sabah onu kaval çalarak uyandırır ve koyunlarından sağıp getirdiği süttten ikram eder.¹²

*

Meral Maruf'un *Mavera*'daki “Afganistan Mektupları”nda okuduğum bir olay beni çok etkilemişti. Afganistan'da yaşlı bir kişi hanımıyla birlikte sürekli Türkiye'nin Sesi radyosunu dinlemektedir. Bir gece radyoyu açar, matem müziği çalmaktadır. Herhâlde birisi öldü diye düşünüp üç İhlas bir Fatiha okurlar. Matem müziği ertesi gece de devam edince hanımına “*Bir Yasin okuyalım.*” der. Matem müziğinin üçüncü gün de devam ettiğini görünce “Herhâlde Türklerin padişahı öldü.” diye konu komşuyu çağırıp *Kur'an* okutmaya karar verirler. Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü vefat etmiştir (25 Aralık 1973).

12 Yavuz Bülent Bakiler'in, *Üsküp'ten Kosova'ya* (1979) adlı kitabında naklettiği bu olay, Orta Asya Türklüğünden haber almanın neredeyse imkânsız olduğu, internetin bulunmadığı o zamanlarda hepimizi çok etkilemişti.

Önceki Vatan İran

Büyük Selçuklular Anadolu'ya gelmezden önce İran'ı vatan edinmişlerdi. İran'da 20. yüzyıla kadar hep Türk hanedanları egemen olmuştu. Bazıları İran'ı da içine alacak şekilde çok daha geniş coğrafyalara hükmeden bu Türk devletleri şunlardır: Gazneliler, Büyük Selçuklular, İldenizliler, Harzemşahlar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar. Bugün, İran'ı vatan olarak kabul eden 30 milyon kadar Türk nüfus yaşamaktadır. Son seçimlerde cumhurbaşkanı seçilen Mesud Pezeşkiyan da Türk olduğunu söylemektedir.

Bu iç içe yaşamın getirdiği yakınlıktan dolayı Türkçeye çok sayıda Farsça kelime girmişti. Bugün de kullanmaya devam ettiğimiz Arapça “vuzû” yerine abdest, “salât” yerine namaz, “savm” yerine oruç kelimeleri Farsçadır. Buna karşılık Farsçada da binlerce Türkçe kelime yer almıştır.¹³

Farsça öylesine köklü ve güçlü bir dildi ki henüz gelişmiş bir yazı dili hâline gelememiş olan Oğuz Türkçesi onunla rekabet edemedi. Yöneticiler Türk olmakla birlikte, Farsçanın ve Fars kültürünün etkisi altında kaldı. Bundan dolayı *Kutadgu Bilig* gibi ilk İslami eserlerimiz, Farsçanın etki alanının uzağında, Balasagun'da yazılabildi. İran'da, mürettep bir divan sahibi olan Şah İsmail Hatâyî'den sonra, “*Türkî bir çeşme ise men onu deryâ eledim*” diyen Şehriyar'a kadar güçlü bir şair yetişemedi. Buna rağmen Türk halkı Türkçe konuşmaya devam etti.

Bugün “İran'ın yarısı Türkçe konuşur, diğer yarısı da anlar.” derler.

*

2003'te Tebriz Üniversitesinin bahçesinde bir öğrenci, “Bize, ‘Siz Türk değilsiniz, Azer’in soyundansınız; diliniz de Türkçe değil, Azer’in konuştuğu Azericedir.’ diyorlar; siz buna ne dersiniz?” diye sormuştu. Belli ki cevabını bildiği bir soruyu soruyordu. Ben de “İlk kez karşılaşmamıza rağmen birbirimizi

13 Gazi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde on yıl görev yapan İranlı bilim adamı Prof. Dr. Ebülkasım İctihadi Farsçada on binden fazla Türkçe kelime bulunduğunu söylerdi. Bu kelimeler Farsça söyleyişe uydurulduğu için ilk bakışta uzman olmayanlar tarafından fark edilmezler. Asım Efendi'nin *Burhân-ı Kâtî Tercümesi*, bu bakımdan zengin bir kaynaktır (Cemal Kurnaz, “Burhân-ı Kâtî' Tercümesi'nde Türklerle İlgili Bilgiler”, *Türk Dili*, S 868, Nisan 2024, s. 4-9). Bu konuda kapsamlı araştırmalar yayımlanmaya devam etmektedir: M. Fuad Köprülü, “Yeni Farişide Türkçe Unsurlar”, *Edebiyat Araştırmaları* 2, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1989, s. 345-61; Ahmet Kartal, “Farsçada Türkçe Kelimeler ve Fars Edebiyatında Türk Kavramı ile İlgili Unsurlar”, *Bilig*, II, Güz, 1999. s. 31-53; Mustafa Balcı, *Türkçe-Farsça İlişkileri: Türkçe'nin Farsça Üzerindeki Etkilerine Dair Bir İnceleme*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014; Elmas Çokol, “Farsçaya Kopyalanmış Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Dil İncelemesi”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018; Naile Ağababa, “Fars Dilinde Türk Dilinden Alıntı Sözcükler”, *Turkish Studies*, Volume 871, Winter, 2013, s. 667-675; Abdüsselam Aksu, “Günümüz Farsçasında Türkçe Kelime Varlığı: Ferheng-i Rûz-i Suhen'de Türkçe Sözlükler”, *Nüsha*, S 54, 2022. s. 73-94.

anlıyoruz, anlaşıyoruz. Demek ki biz de Azer'in soyundanız." demiştim. Tam otobüsümüze bineceğimiz sırada, çantamın içine bir kâğıt bıraktı. Kâğıtta, daha önce duymadığım şu şiir yazılı idi:

SEN OSAN, MEN DE BUYAM

*Su deyipdir mene evvelde anam **âb** ki yoh
Yuhu öğretti uşaklıkta mene **hâb** ki yoh*

*İlk defe ki **çörek** verdi mene **nân** demedi
Ezelinden mene **tuzdana nemekdân** demedi*

*Su donanda, demeyip **yah** di bala, **buz** deyip o
Anam **ahter** demeyipdir mene, **ulduz** deyip o*

*Kar deyip, **berf** demeyip; **dest** demeyip, **el** deyip o
Mene heç vakt **biyâ** söylemeyip, **gel** deyip o*

*Yahşı hatırlayıram yaz günü ahşamçağılar
Bahçanın gün çıhanındaki ilik gün yayılar*

**Gel derdi darayım başıvı ey nazlı balam
Gelmesen ger bacıvın astaca zülfün tararam**

*O demezdir ki **biyâ şâne-zenem ber ser-i to**
Ger neyâyî be-zenem şâne ser-i hâher-i to*

*Beli, taş yağsa da göyden, sen osan men de buyam
Var senin başka anan, vardı benim başka anam*

*Özüme mahsus olan başka ilim vardı benim
İlime mahsus olan başka dilim vardı benim*

*İstesen kardaş olak, bir yaşayak, birlik edek
Veriben kol kola bundan sora bir yolda gedek*

*Evvelen, özge küleklerle gerek ahmayasan
Sâniyen, varlığıma, halkıma hor bahmayasan*

*Yohsa ger zor deyesen, milletimi hâr edesen
Gün geler, safha çöner mecbur olarsan gedesen*

Prof. Dr. M. T. Zehabi (Kirişçi) Tebriz 22 Azer 1325.¹⁴

Bağdat'tan Cezayir'e

16. yüzyıla gelinceye kadar, değerli bilginlerle din ve tasavvuf büyükleri yetiş-tiren ve “burc-ı evliya” diye anılan Bağdat, İslam medeniyetinin önemli kültür merkezlerinden biridir. Arapçanın önemli bir kalesidir. Tarih boyunca Emevi-ler, Abbasiler, Celâyirliiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osman-lıların hâkimiyetinde bulunan bölge, yüzyıllardır İslam ve Türk kültürünün faaliyet alanı olmuştur. Bir taraftan Türkistan'da, diğer taraftan Anadolu'da gelişen Türk edebiyatı, Bağdat ve çevresinde de çeşitli yansımalar buluyordu. Türk halkının “Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar!” atasözünde ifadesini bu-lan bu şehir, 16. yüzyıla gelindiğinde artık Türkçenin bir edebî dil olarak çok-tan yerleştiği bir yerdir. Ahdî'nin *Gülşen-i Şuarâ* isimli tezkiresinde yer alan Bağdatlı şairlerin sayısı hiç de az değildir. Yine bu yüzyılda Fuzûlî'den hemen sonra yaşamış olan Bağdatlı Ruhî de, dostlarına yazdığı dört manzum mek-tupta, tezkirelerde yer almayan birçok şairin adını anar. Bu bilgiler, Bağdat ve çevresindeki edebî faaliyete çok sayıda Türk şairinin katıldığını ve bu sürecin uzun zamandır devam ettiğini göstermektedir.¹⁵

Edebî kişiliği böyle bir coğrafyada yetişen Fuzûlî'nin, hoyratları göğü inle-ten Türkmeneli'nde doğduğunu tahmin etmek zor değildir. Onun şiirlerinde Azerbaycan Türkçesinin özellikleri görülür. Şiirlerinde bir yandan 15. yüzyı-lın Azerbaycanlı şairi Habîbî'nin ve Çağatay şairi Nevâî'nin, diğer yandan yine 14. ve 15. yy. Osmanlı şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî, Şeyhî ve Necâtî Bey'in etkileri söz konusudur.

Burada ilgi çekici olan bir başka durum, iletişim araçlarının günümüze oran-la çok yetersiz olduğu bu çağda, kültür coğrafyaları arasındaki etkileşimdir. Fuzûlî, bu etkileşimde “köprü” görevi gören ilginç bir isimdir. Günümüzde Türk dünyasında meydana gelen gelişmeler, onun bu rolünü yeniden günde-me getirmiştir.¹⁶

*

14 Cemal Kurnaz, *Yurttan ve Dünyadan Haberler: Gezi Yazıları*, Post Yayınları, İstanbul 2022, s. 232-233.

15 Cemal Kurnaz, “Rûhî'nin Dostları”, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan)*, XXXI/1-2, Ankara 1995, s. 279-323.

16 Abdürahim Heyt, Gazi Eğitim Fakültesindeki konserinde, onun gazeline yaptığı bir besteyi okumadan önce yine sormuştu: *Fuzûlî'yi bilir misiniz?*

Mısır ve Suriye’de üç yüz yıl hüküm sürmüş olan Memlûk Devleti’nin adı “Devletü’t-Türkiyye” idi. Amik Ovası’ndan Bayır Bucak coğrafyasına uzanan Barak havalarını, bu tarihî geçmişin bir devamı olarak görmek gerekir.

Mağrip Ocaklarında görev yapan ve çoğu Batı Anadolu’dan gitmiş olan leventlerin söylediği şiirler, Türkçenin Kuzey Afrika’daki yankısıdır.¹⁷ Yerli halkla evlenerek yerleşmiş olan Kuloğulları bugün de Türk kültürünün izlerini yaşıtmaktadır.

Cezayirlielerin Türklere özel bir sevgisi vardır. Atalarımız yüzünden bizlere de “hıyârü’n-nâs” (yani iyi, hayırlı insan) diyorlar.

Garp Ocaklarına askerler yanında vali, mutasarrıf, kaymakam, kadı, naip, müftü, müderris, kâtip, imam, şeyh gibi görevliler, Osmanlı tebaasından tüccarlar, iş adamları ve öğrenciler de gider. Halkın Arapça konuşmasına karşılık yöneticilerin resmî dili Türkçedir.¹⁸ Gelirlerin toplanması, asker alımı ve maaş kayıtları Türkçe tutulur. Kâtipler, bürokraside ve askerî ocaklarda iyi yetişmiş, Türkçe ve Arapça bilen, şiir, edebiyat ve musiki gibi güzel sanatlardan anlayan kültürlü kişilerdir.

Kuzey Afrika halkı Maliki mezhebindedir. Türklere ise genellikle Hanefi’dir. 2013 yılında Medea şehrinde 1745 tarihli bir Hanefi camisini ziyaret etmiştik. Caminin imamı, orta yaşın üstünde, bodur, ak sakallı, beyaz tenli bir kişi idi. Bizdeki gibi beyaz cübbe giymiş, kırmızı fes üzerine beyaz sarık sarınmıştı. Lakabı “Parmak”mış.

Cezayir’de atalarının Türk olduğunu söyleyen aileler ve Türkçesokak adları dikkati çeker. Mesela Medea’daki bir caddenin adı “Türkkardeşler”dir. “Kuloğulları”, “Sarı”, “Kara”, “Başterzi”, “Zeybek”, “Kazdağlı”, “Lazoğlu”, “İzmirlioğlu”, “İstanbuluoğlu” gibi aile adları Osmanlı döneminin hatırasıdır.

Cezayir Arapçasına Türkçeden geçen 1500 kelime vardır. Bazıları şöyledir: *Başçağa, çavuş, hoca, tophane, fener, demir, çizme, külah, kahveci, börek, baklava, dolma, tarhana, kavurma, pilav, şerbet, tayın, çorba, ayran, yahni, turşu, tava, kazan, kevgir, leğen, peşkir, güreş.*

Cezayir’de bugün de en muteber tatlılardan birisi “halva Türkiyye” denilen tahin helvasıdır. İçine helva konulan 10 cm çapındaki metal kutunun üzerine, elinde kılıç tutan bir Türk atlısı resmedilmiştir.¹⁹

17 Şükrü Elçin, *Akdeniz’de ve Cezayir’de Türk Halk Şairleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

18 “Cezayir Türküsü”nün Akseki çeşitlemesinde yer alan şu sözler bu gerçeğe işaret eder: *Cezayir’in ingin yüksek evleri/ İçindedir ağaları beyleri/ Arapça bilmez Türkçe söyler dilleri* (Cemal Kurnaz, “Cezayir Türküsü Çeşitlemeleri”, *Hacettepe Türkoloji 50. Yıl Armağanı*, Editörler: Nurtaç Ergün Atbaşı, Koray Üstün, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, s. 191-226).

19 Cemal Kurnaz, *Yurttan ve Dünyadan Haberler Gezi Yazıları*, Post Yayınları, İstanbul 2022, s. 255-274.

Halva Türkiye

Gayrimüslim Tebaanın Türkçeye Bakışı

Balkanlarda Osmanlı egemenliği beş yüz yıl sürmüştür. Uzun süre iç içe yaşamının sonucunda Balkan dillerinde 7 bin Türkçe kelime bulunduğu söylenir. Balkanlarda Türkçe konuşmak bir medenilik ölçüsüdür. Şehirlerde herkes Türkçe konuşur.²⁰

Osmanlı gayrimüslimleri arasında da Türkçe konuşmak yaygındır. Milliyetçilik hareketleri başlayıncaya kadar birçok kilisede Türkçe vaaz verilmektedir.

1950'lerde Paris'e giden Ahmet Hamdi Tanpınar, bir kafede Türkiye'den gitmiş iki Rum'un konuşmasına şahit olur. Biri diğerine, "Papazın nasihatini sen de hatırlarsın Panayot, Türkçe bilmeyen cennete giremez." der. Öbürü, "O eski darbimeseldir, bana anam da söylerdi." diye cevap verir.²¹

Ticaret ataşesi Gazi Bilgin, Bağdat'ta çok güzel Türkçe konuşan bir Ermeni komşusundan ve yaşlı bir Ermeni Berber'den söz eder. Berber, "Biz Türk Ermenileriyiz, evimizde Türkçe konuşuruz." der. Suudi Arabistan'ın hanımı Türk olan Eski Ticaret Bakanı Muhammed Avadi güzel Türkçe konuşmaktadır. Türkçeyi nasıl öğrendiği sorulduğunda, kayınvalidesinin, her görüştüğünde "Türkçe bilmez, Allah'tan korkmaz!" dediğini, onun dilinden kurtulmak için Türkçe öğrendiğini belirtir.²² Bu söz Osmanlı Ermenileri ve Rumları arasında da yaygındır.

20 Yaşar Aydemir'in anlattığına göre, 2007'de düzenlenen I. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Kongresi'nde konuşan Priştina Üniversitesi Rektörü, on yıl öncesine kadar Türkçe bilmeyenlere köylü gözüyle bakıldığını söylemiştir. Bosna'da bir yetkili de, annesine "Elhamdülillah Müslüman'ım!" demesini söylediğinde, annesi "Benim aklımı karıştırma, elhamdülillah Türk'üm." diye cevap vermiştir.

21 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul ?, s. 272-273.

22 Gazi Bilgin, *Üsküp'ten Urumçi'ye: Gönül Coğrafyamızdan Hatıralar*, Post Yayınevi, İstanbul 2022, s. 67-71, 92.

Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman 1969-1970 yıllarında Kahire’de “Grobtı” adlı bir mekânda yemek sırası beklerken, yabancı görünüşlü birinin, konuşmalarına kulak kabarttığını fark eder. “Türk müsünüz?” diye sorar. Ermeni asıllı olduğunu sandığı kişi, “Türkçe bilmez, Allah’tan korkmaz!” diye cevap verir.

Günümüze ulaşmış olan bu bilgilerin, eski zamanlarda daha yaygın olduğu tahmin edilebilir.

Türkçenin Geleceği

Dil, ortaya çıkışı ve sistematığı bakımından gizemli bir varlıktır. İlahi güç, bizleri bir tespihin ipine dizer gibi Türkçenin etrafında topladı. Onun içine indirildik, onun kavramlarıyla olduk olduk; onunla düşündük, anladık, inandık ve Türk olduk.

Dilimiz, Ömer Seyfettin’in dediği gibi “manevi ve mukaddes vatanımız”dır. Bütün kültür değerlerimiz onda koruma altına alınmıştır. Vatanın bir karış toprağını vermeyeceğimiz gibi, manevi vatanımızın da tek bir kelimesini feda edemeyiz.²³ “İnsanın asıl vatani ana dilidir; ben onun sınırlarında nöbet tutarım.” diyen Albert Camus’nun dil bilincini bütün aydınların taşıması gerekir.

Köklü bir geçmişi olan, tarih boyunca büyük dillerle rekabet etmeyi başaran Türkçenin geleceği bugünden daha parlaktır. Bunun için Türkiye’de yapmamız gereken bazı ödevlerimiz vardır.

İngilizce bütün dünya dillerini tehdit etmektedir. Kontrolsüz göç, göç değildir. İngilizce kelimelerin hiçbir dirençle karşılaşmadan gelip manevi vatanımızı istila etmesi kabul edilemez. Çarşı pazarımız, medyamız, içimiz dışımız İngilizce tarafından kuşatılmış durumdadır. Bu durum, İngiliz askerlerinin 1920’deki İstanbul’u işgali kadar vahim bir durumdur. Bunun önüne geçmek için bir dil seferberliği başlatılmalı, Türkçesi varken İngilizce kelimeleri kullanmama konusunda bir duyarlılık geliştirilmelidir. Devlet adamları, medya mensupları, sanatçılar Türkçenin özenli kullanımı konusunda özendirilmelidir.

Gönüllü kuruluşlar, “dil ölçer” programları ile yazar, medya mensubu, siyasetçi ve sanatçıları sürekli izlemeli, bulgularını düzenli olarak kamuoyu ile paylaşmalıdır. Devlet kurumları ve dernekler, Türkçeyi özendirici ödüller verirken bu bulguları göz önünde bulundurmalıdır. Resmî kurumlar, destekleyeceği projelerde Türkçenin özenli kullanımını şart koşmalıdır.

Medya kuruluşları, yetkin Türk dili danışmanları istihdam etmeli, her programda Türkçe editörlerine yer vermelidir.

Bu ve benzeri uygulamalarla yaygınlaşacak olan dil seferberliğinin, Türkçenin korunması ve geliştirilmesine büyük katkı sağlayacağı açıktır.

23 Cemal Kurnaz, “Manevi Vatan Türkçe”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 866, Şubat 2024, s. 78-80.

Diğer yandan Türkçenin Türk dünyasında güçlendirilmesi için de Türk Devletleri Teşkilatı etkin rol oynayabilir.

Türk devletleri, müfredatlarında Türkçenin tarihine ve coğrafyasına ayrıntılı olarak yer vermelidir. Türk devletlerinin yayılma alanları ve belli başlı şehirleri haritalar üzerinde gösterilmelidir. Türk çocukları böylelikle, içine indirildikleri ve konuşa geldikleri Türkçenin ne kadar köklü ve yaygın bir dil olduğunu öğreneceklerdir.

Türkoloji alanında çalışan kurumlar, öncelikle Türk Devletleri Teşkilatının önünü aydınlatacak bilimsel çalışmalara ağırlık vermelidir. Bu kurumlar, ortaklaşa yapacakları 5, 10, 20 yıllık planlamalarla, ihtiyaç duyulan konularda tez, proje, araştırma yapılmasını sağlamalıdır.

Ortak alfabe kullanımını Türk halkları arasındaki iletişimi hızlandıracaktır. Türk halkları, özellikle de gençler, Türk devletlerinin sağlayacağı birtakım destek ve muafiyetlerle ucuz seyahat yapabilirler. Yerinde görmek kalıcı öğrenmenin en kestirme yoludur. Türk yurtlarını görmek ve buralarda yaşayan insanlarla görüşmek, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik!" idealinin gerçekleşmesi yolunda somut bir adım olacaktır.